

Ковальчук І.В.,
кандидат історичних наук
Житомирського державного
університету ім. Івана Франка

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР ЖИТОМИРА У ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК СПОСІБ ІСНУВАННЯ

Розглянуто умови діяльності театру в окупованому Житомирі. Визначено, що його існування було зумовлене зацікавленістю окупаційної влади.

Ключові слова: Житомир, окупація, репресії, театр, хорова капела.

It is reveals the conditions of activity the theatre in occupied Zhytomyr. It is define that the existence of theatre was caused the interest of occupation power.

Keywords: the Zhytomyr, the occupation, the repressions, the theatre, the choir.

Театральне мистецтво як частина культурної сфери окупованої України виступає предметом вивчення ряду дослідників [5; 22; 23]. Однак дослідження театру як міжвидового синтетичного мистецтва потребує комплексного підходу, обумовленого залученням міждисциплінарних підходів та різнорівневої методики, що дозволяють виявити не лише новий фактичний матеріал, а перш за все розкрити екзистенціальну, мотиваційну і гносеологічну сферу людської діяльності. Почасти працями такого штибу є роботи мистецтвознавця Валерія Гайдабури [6; 7]. Адже саме через вивчення історії тих, хто у ній залишилися переважно «мовчазними» є можливим створення не детерміністсько-матеріалістичної візії минулого, а «наближення» історії до людського повсякденного виміру.

Нацистське керівництво ще до початку війни заявляло про незацікавленість у розвитку культури місцевого населення, зокрема й української. Позицію бонз Третього райху промовисто артикулював сам Адольф Гітлер: «принципова лінія для нас абсолютно зрозуміла – цьому народу не треба давати культуру» [24, с. 698]. Тому діячі культурної сфери колишньої Радянської України, які залишились на окупованій території, опинились у надзвичайно складній ситуації. Найперше, у тих обставинах радянська влада не була спроможна організувати евакуацію представників інтелігенції, зокрема театральної. Виїхати у тиллові райони СРСР мала можливість лише незначна частка вказаної категорії населення. По-друге, нацистський окупаційний режим аж ніяк не мав наміру опікуватись матеріальним забезпеченням працівників культурної сфери. І по-третє, оскільки театральні заклади розташовувались переважно у містах, то їхні працівники, що втрачали роботу, фактично, порівняно із сільською місцевістю, позбавлялися і засобів забезпечення фізичного існування.

Вирішення цієї ситуації та власну легітимність театральна інтелігенція знайшла у «задоволенні» культурних потреб окупаційних структур та працівників української допоміжної адміністрації [7, с. 72]. Тривале

психологічне сприйняття стану війни потребує елементів емоційного «переключення» і «відволікання». Саме це частково були здатні забезпечити працівники театру.

Іншим вагомим аспектом діяльності окупаційного театрального мистецтва стала увага до нього з боку українських націоналістів та радянських підпільників і партизанів. Вплив і робота оунівців на теренах, які влітку 1941 р. були охоплені похідними групами допомогли «реанімувати» театр в окупаційних реаліях. Безперечно у планах обох ОУН культурно-освітня сфера не мала задовольняти ті чи інші потреби окупаційних сил, а виступала засобом поширення національних традицій і культури серед місцевого населення. Однак кожній із вказаних сторін у тогочасних умовах доводилось адаптуватись і шукати власну нішу.

Частини Вермахту окупували Житомир 9 липня 1941 р. Створення міського українського театру було оголошено 25 липня 1941 р. [12]. Колектив спочатку складався лише із 12 співробітників, серед яких були актори Іван Клепаченко і його дружина Зоряна, Євген Середняков, Козловський, Косовцева. Це радше була самоорганізована група інтелігентів-ентузіастів, які почали працювати над постановкою оперети «Наталка Полтавка» [18, арк. 18]. Заступником директора з господарської частини став Іван Пустовойтенко. Першим театральним керівником був призначений Платон Семерда [2, арк. 18].

На театр у Житомирі частковий вплив тимчасово поширила ОУН(М). Член оунівської похідної групи та один із керівників відділу пропаганди обласного управління, редактор місцевих газет Дмитро Маслій мав часті зустрічі з акторами театру Петром Бойком, Петром Борисовським, Якимом Коваленком, І. Клепаченком та Іваном Ковальським. Дані працівники театру, за свідченнями очевидців, склали так звану групу «самостійників» [19, арк. 22–22 зв.; 18, арк. 18 зв.]. 2 вересня 1941 р. у панахиді за вбитими членами ОУН(М) О. Сеніком і М. Сціборським брала участь уся трупа житомирського театру [18, арк. 92]. Дещо згодом, тут оформився і гурток симпатиків ОУН(Б). Серед них були Леонід Грабовський, Олена Незлобина, Петро Коваль, Людмила Савченко, Михайло Хоменко. Симпатики бандерівців збирались у будинку колишньої вчительки, а на той момент акторки Валерії Джулай. Інколи ці зібрання відвідував і П. Борисовський [4, арк. 38].

Дирекція театру видала усне розпорядження, щоб увесь трудовий колектив під час роботи розмовляв виключно українською мовою [18, арк. 19].

Цивільна окупаційна адміністрація із приходом до Житомира наприкінці листопада 1941 р., встановила контроль над міським українським театром. Зверхність над ним отримав штадткомісар Фріц Магас, який назначав спеціального інтенданта, що контролював репертуар, слідкував за співробітниками та фінансово-господарською сферою. У різний період окупації інтендантами були німецькі службовці Борк, Вікслер, Крайнер, Шнайдер та інші. Співробітники театру за присутності нацистських функціонерів змушені були вітатись підняттям правої руки і вигуком «Heil Hitler!» [2, арк. 19, 26].

Окупаційна адміністрація орієнтувала українські театри на розважальний репертуар, без політико-ідеологічного спрямування. Натомість керівництво

українських театрів популяризувало твори класиків української літератури XIX ст. – початку XX ст. За другу половину 1941 р. колектив Житомирського міського українського театру здійснив постановку опер «Наталка Полтавка» І. Котляревського й «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, п'єс «Майська ніч» М. Гоголя та «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» і «Циганка Аза» М. Старицького [20, с. 172–173].

Вистави і концерти у серпні – вересні 1941 р., як правило, відбувалися щосуботи і щонеділі, а починаючи з жовтня – й в інші дні тижня. У вихідні дні глядачами театру були представники нацистських окупаційних структур, військовослужбовці Вермахту і працівники української допоміжної адміністрації. Для цивільного населення відбувалися окремі сеанси або ж здійснювалася постановка п'єс у будні дні тижня [1, арк. 15 зв.].

Театр Житомира виїздив із концертними програмами у німецькі військові частини Житомира на вулицях Великій і Малій Бердичівській, на Богунії (передмістя – І. К.), у с. Скоморохи та до військового шпиталу, розташованого у приміщенні колишнього педагогічного інституту [3, арк. 11].

Маловивченою залишається фінансова сторона діяльності театральної справи окупаційного періоду. Квитки до житомирського театру коштували від 3 до 15 карбованців [25]. Касові збори за успішну виставу із аншлагом могли складати приблизно 10 тис. крб. Але всі зароблені кошти театральна бухгалтерія повинна була перераховувати до житомирського відділення німецького держбанку [1, арк. 16]. Виплата ж заробітних плат і фінансування господарської діяльності театру здійснювалися лише за посередництва нацистів.

Свідченням високого мистецького рівня Житомирського міського українського театру стало відвідування 3 листопада 1941 р. його постановки опери «Запорожець за Дунаєм» президентом Словаччини Йозефом Тисо. Після вистави, позитивно вражений грою місцевих акторів він виділив на потреби колективу 50 тис. крб. [8].

Обов'язком колективу Житомирського міського українського театру було обслуговування приватних вечірок нацистських посадовців міста. Встановлено, що такі вечірки відбувалися у будинку штадткомісара Ф. Магаса по вулиці Лермонтовській. На них перебували актори Галина Ільїна-Яценюк, Олена Круликівська, О. Незлобина, Євдокія Середович та Василь Шевченко [3, арк. 11 зв.]. Піаністом на цих вечірках був І. Пустовойтенко [2, арк. 15 зв.].

Культурна політика нацистів передбачала використання у власних цілях образів історичного минулого окупованих народів. В Україні одним із них стала постать Тараса Шевченка. 14 березня 1942 р. у міському театрі було проведено захід зі вшанування українського письменника. Проте місцеве українське населення не було присутнім на ньому. Вечір пам'яті відвідав генеральний комісар Курт Клемм, міський комісар Ф. Магас, представники нацистської адміністрації, офіцери та солдати Вермахту і союзних армій, працівники української допоміжної адміністрації [9; 10]. Вчителька Віра Шевченко підготувала спеціальну доповідь, після якої відбувся великий концерт [4, арк. 14]. Житомирський міський український театр також

використовувався нацистами як місце святкування чергового дня народження А. Гітлера – 20 квітня 1942 р. Спочатку урочистий захід був зорганізований для нацистських службовців та Вермахту, де була делегація українських представників, а надвечір – для фольксдойчів Житомира [11].

Навесні чи на початку літа 1942 р. нібито «за антинімецькі настрої» нацистські карателі стратили директора житомирського театру П. Семерду [2, арк. 47, 89]. Новим керівником міського театрального колективу був назначений І. Клепаченко [18, арк. 19]. За період нацистської окупації колектив українського театру Житомира зазнав кількох репресій та звільнень. У різний час заарештовувались чи перебували під слідством Биков, Григорій Кондратов, Йосип Турман, Василь Шевченко, Шторгін, а згодом й І. Клепаченко [2, арк. 48–49]. Крім того, в акторській трупі панувала недовіра, працювали інформатори, завербовані нацистськими карателями. Співпраця із жандармерією і СД згодом інкримінувалася П. Борисовському, І. Ковалевському, Петру Масоху, І. Пустовойтенку [2, арк. 16].

На початку грудня 1942 р. із житомирського театру примусово звільнили 17–18 працівників [18, арк. 18 зв.].

Співробітники українського театру впродовж 1941–1942 рр. отримували близько 600 крб. зарплатні. Додатковим заохоченням окупантів для акторів став персональний продуктивний пайок. Також при житомирському театрі діяв свій продовольчий магазин, який обслуговував його колектив [2, арк. 10 зв.; 16, арк. 18]. З погіршенням ситуації на Східному фронті німецькі окупанти вирішили дещо «лібералізувати» культурно-освітню сферу. Зокрема 24 листопада 1942 р. було видане «Спеціальне розпорядження щодо тилу № 4», де А. Гітлер наказував надавати усім акторам українських художніх труп ще додатковий безкоштовний продовольчий пайок ідентичний за наповненням до пайків солдатів Вермахту. Необхідно було також піклуватися про опалення театрів у холодну пору року [24, с. 703–704]. Таке незначне покращення матеріально-побутових умов театральних співробітників мало радше пропагандистський ефект. Театрали в умовах другого року окупації стали більше цінувати свою роботу. Попри ряд репресій і звільнень кількість працівників житомирського міського українського театру на липень 1942 р. зросла до майже до ста осіб [12].

У другій половині 1942 р. і впродовж 1943 р. залежність театру у Житомирі від окупаційної влади стала цілковитою. Прикметно, що у повідомленнях місцевої газети «Голос Волині» його назва іноді трансформувалася у «Житомирський український музико-драматичний театр при гебітскомісаріаті» [13] чи «міський театр при гебітскомісаріаті» [15].

Весною 1943 р. нацистські каральні органи заарештували директора житомирського театру І. Клепаченка. Наступного керівника – І. Пустовойтенка, призначив штатткомісар Ф. Магас. Новий директор театру змушений був дати письмове зобов'язання наглядати за колективом і кожен тиждень повідомляти про найменші антинімецькі настрої. Також уся адміністративна і фінансова діяльність театру мала здійснюватись виключно за дозволом штатткомісара [2, арк. 48, 24].

Практично відразу після утворення, при українському театрі постала хорова капела. Спочатку нею керував Іван Чаус. Із запровадженням у Житомирі цивільної адміністрації вона перейшла у відання відділу пропаганди генералкомісаріату. Ймовірним німецьким «куратором» капели був оберлейтенант Петер Флегер. Прикметною реалією тогочасного життя стало те, що працівниці мистецької сфери для поліпшення власних матеріальних умов вступали в інтимні стосунки з окупаційними військовими і службовцями, ставали коханками та співмешкали з ними. Співмешканкою П. Флегера була художній керівник капели, в минулому балерина Київського оперного театру Тамара Вераксо [17, арк. 20]. Інтимний зв'язок зі штадткомісаром Ф. Магасом у 1941 р. мала й акторка-балерина житомирського театру Галина Ільїна-Яценюк. Ці стосунки допомогли їй покращити матеріальне становище: штадткомісар надав акторці окрему квартиру та періодично дозволяв користуватися власною службовою машиною [3, арк. 11 зв.].

Відтворити поіменно всю кількість співробітників хорової капели на сьогодні надзвичайно складно. Однак встановлено, що Лідія Краснова була помічником художнього керівника і перекладачем. Артистами хору працювали Авксентій Познанський, Лариса Огонян, Любов Охріменко, Нонна Сокол, Антоніна Тумківська [17, арк. 20, 21, 53 зв., 55, зв., 57 зв.].

Наприкінці жовтня 1941 р. хор і капела бандуристів – усього близько 14–16 чоловік, під керівництвом І. Чауса разом із співаками київської опери та артистами балету – 10 чоловік, за наказом окупантів, виїхали на Лівобережну Україну для обслуговування фронтових і тилкових частин вермахту. Керував об'єднаною групою артистів П. Флегер [4, арк. 43–47]. Українські актори перебували у Лубнах, потім – у Полтаві і Києві, де виконували твір «Ще не вмерла Україна», народні та церковні пісні, щедрівки, колядки та ін. У лютому 1942 р. українські артисти повернулися додому [21; 17, арк. 3, 20–24].

Репертуар хорової капели на початку її існування складався із українських пісень. Проте згодом поширеною стала практика виконання і російських пісень. Середня заробітна плата працівників хорової капели впродовж 1942–1943 рр. складала близько 700 крб., обов'язковим був і продуктовий пайок [17, арк. 23 зв., 18].

У вересні 1943 р. хорова капела із Житомира виїхала на гастролі до Райху. Хор давав концерти для окупаційних військ, робітників та остарбайтерів. На землях Великонімеччини артисти перебували майже 2 роки [17, арк. 3, 25].

Таким чином, існування і діяльність Житомирського міського українського театру у період нацистської окупації стали можливими через необхідність урізноманітнення повсякденного життя самих окупантів. Працівники театральної сфери не мали іншого вибору окрім як скористатися цим для збереження свого життя. Натомість окупаційна влада використовувала театралів у власних культурних та пропагандистських цілях. Актори та службовці театру нерідко були жертвами каральних акцій нацистів, а у повоєнний період – звинувачувалися у колабораціонізмі і служінні ворогу та засуджувалися до тюремного ув'язнення.

Література

1. Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (далі – АУ СБУ ЖО), ф. 5, оп. 1, спр. 10322, 83 арк.
2. АУ СБУ ЖО, ф. 6, оп. 1, спр. 9236, 274 арк.
3. АУ СБУ ЖО, ф. 6, оп. 1, спр. 9882, 98 арк.
4. АУ СБУ ЖО, ф. 6, оп. 1, спр. 30391, 112 арк.
5. Бортник Л. А. Український театр у період окупації : форми організації, репертуар (1941–1944 рр.) / Л. А. Бортник // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2014. – № 1119. – Серія «Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки». – Вип. 18. – С. 63–70.
6. Гайдабура В. Театр між Гітлером і Сталіним : Україна. 1941–1944. Долі митців / В. Гайдабура. – К. Факт, 2004. – 320 с.
7. Гайдабура В. М. Театр, захований в архівах: сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.) : Історія. Політика. Документи. Ідеї. Художні реалії. Людські долі / В. М. Гайдабура. – К. : Мистецтво, 1998. – 224 с.
8. Голос Волині (Житомир). – 1941. – 4 листопада.
9. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 11 березня.
10. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 18 березня.
11. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 19 квітня.
12. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 28 липня.
13. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 22 серпня.
14. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 19 грудня.
15. Голос Волині (Житомир). – 1943. – 7 січня.
16. Голос Волині (Житомир). – 1943. – 29 липня.
17. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. Р-5013, оп. 2, спр. 23394, 104 арк.
18. Держархів Житомирської обл., ф. Р-5013, оп. 2, спр. 22994, 358 арк.
19. Держархів Житомирської обл., ф. Р-5013, оп. 2, спр. 22996, 135 арк.
20. Ковальчук І. Український театр на Житомирщині в другій половині 1941 року / І. Ковальчук // Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, (Житомир, 9–10 лист. 2012 р.) : зб. наук. праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 172–175.
21. Література і мистецтво (Київ). – 1941. – 19 жовтня.
22. Нестеренко В. А. Театри на Сумщині в роки німецької окупації / В. А. Нестеренко // Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів, співробітників та студентів гуманітарного факультету : конференція присвячена Дню науки в Україні та 60-річчю СумДУ, 21–25 квітня 2008 р. – Суми : СумДУ, 2008. – Ч. 4. – С. 145–151.
23. Стельникович С. В. Театр на території генерального округу «Житомир» (друга половина 1941 – початок 1944 рр.) / С. В. Стельникович // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2013. – Вип. XXXVII. – С. 131–136.
24. Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст. : історичні нариси. Кн. 1 / [редкол. : В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін.]. – К. : Наукова думка, 2011. – 734 с.
25. Українське Слово (Житомир). – 1941. – 7 серпня.